

СИМВОЛІКА ЧАСУ В КИРИЛИЧНИХ ВИДАННЯХ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТЬ: ГРАВЮРИ «КОЛА ЧАСІВ» У МІСЯЦЕСЛОВАХ

Юлія ШУСТОВА

Історико-архівний інститут

Російського державного гуманітарного університету

Росія, Москва 103012, вул. Нікольська, 15

Символіка часу відіграє важливу роль у культурі бароко.¹ До образу часу найрізноманітніших інтервалів звертались багато діячів культури: проповідники і поети, іконописці і гравери. Інтерпретація символіки добового часу та інших часових періодів яскраво втілилася в творчості Лазаря Барановича (Baranowicz Lazarz. *Lutnia Apollinowa kożdey sprawie gotowa*. Київ, 1671; Лазар Баранович. *Трубы словес...* Київ, 1674; Baranowicz Lazarz. *W więniec Bożey Matki, ss. oycow kwiatki*. Чернігів, 1680), Симеона Полоцького (Орел российский, 1671 та ін.), Антонія Радивиловського (Вѣнецъ Хвѣ. Київ, 1688), Івана Величковського (Зегар цѣлый и полузегарик, 1690), Климентія Зіновііва (Зіновіів Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. Київ, 1971, № 17, 237–240); до образів символіки річного циклу, зодіакального поясу і знаків зодіаку зверталися Лазар Баранович і Симеон Полоцький; графічні зображення символіки годин, пір року, знаків зодіаку спостерігаємо в багатьох кириличних виданнях другої половини XVII ст.²

Важливе місце символіка часу посідає в культурі книги кінця XVII – першої половини XVIII ст. У виданнях певної тематики вона стає традиційним і практично невід'ємним складником. Це передусім видання місяцесловів і календарів, пов'язаних із річним циклом. У цій роботі розглянемо деякі символи часу в кириличних виданнях, у тому числі в місяцесловах, однак треба мати на увазі, що паралельно розвивалася така ж традиція у виданнях гражданського шрифту, яким дру-

кували календарі в типографіях Москви і Санкт-Петербурга.

Характерною рисою місяцесловів, виданих у типографіях Києва, Чернігова і Львова в кінці XVII – першій половині XVIII ст., було використання гравюри, яка символізує коло річного циклу, що підкреслювалось алегоріями чотирьох пір року, дванадцяти місяців і знаків зодіаку, а також добового часу. Ці гравюри були початком самостійної частини видання – місяцеслова, який часто друкувався як доповнення до Молитвослова, а також до Полуустава, Апостола, Ірмологіона. Слід відзначити, що така гравюра розміщувалась у виданнях формату in duodecimo (12°), але ніколи не використовувалась у Молитвословах меншого формату, які переважно друкувались без місяцесловів. Винятком є Апостол (Київ: Тип. Лаври, 1695), виданий in folio, де таку гравюру використано вперше. Ксилографія передує другій частині книги – Місяцеслову (арк. 253 зв.).

Власне сама гравюра зі зображенням символіки часу – невелика, вона була вмонтована в рамку титульного аркуша, яку виконав гравер Іван Реклинський для книги Антонія Радивиловського «Вѣнецъ Хвѣ з(ъ) проповѣдій неделныхъ аки з(ъ) цвѣто(в) Рожаны(х) на оукрашеніе православно-каѳолической стои Востѡчной Цркви, сплетеный, или Казанъ недѣлныи на Вѣнецъ всего Лѣта, з(ъ) Писма Сѣгоѡ, и з(ъ) Розныхъ учѣтелей, на ползу душевную Православныхъ, собранный» (Київ, 1688). Використання цієї рамки для розміщення в ній іншої дошки з символом

Рис. 1 Апостол. Київ, 1695 р.

часу – не випадкове. Гравюра титульного аркуша для книги проповідей на рухомі церковні свята і пам'ятні дні Антонія Радивиловського («Проповѣди слова Бѣаго на недели всего лѣта, начинаємыя по чину сказаніа Црковнаго Сѡ первы(а) Стыа Великіа недели Пасхи») виконана в кращих традиціях київського бароко і називається «Бл҃ви вѣнецъ лѣту бл҃гости твоєа». Основний лейтмотив гравюри – алегоричне прочитання численних смислів символу «вінця Христова». Образна система розкривається в гравюрі та в поетичному тексті «Сѡ титулѣ книги вѣнца Хр(с)-това». Вінців у Христа багато, це – і вінець слави (на гравюрі тріумфальний вінець царя небесного на Христа покладає Бог Отець

Рис. 2 Антоній Радивиловський. Вінець Христов. Київ, 1688 р.

«Славою єго Бѣгъ Сѡць вѣнчаєть, / и Члвѣкъ да єго жь прославляєть»), і вінець терновий (символ наруги і знуцання), і вінець із зір, і вінець із троянд («Вѣнчающаго на Нбѣ свѣздами, / на земли развѣ вѣнчати Цвѣтами»), і вінець із золота-металу, і вінець із золота духовного і квітів духовних. У свою чергу Христос покладає вінці милості й вінці істини на людей, які славлять його вінцями словес «по вса н(е)д(ѣ)ли». Вихідні дані книги обрамлюють 16 вінців-клейм, в яких розміщено сюжети із життя Ісуса Христа від Різдва до Вознесіння.³ Ця гравюра стала джерелом для низки іконографічних образів.⁴

Не випадково, що для першого в Києво-Печерській Лаврі видання Апостола, який надрукований «тщанієм» архимандрита Мелетія Вуяхевича, з передмовою митрополита Варлаама Ясинського,⁵ який містив також місяцеслов «Соборникъ дванадесатымъ мѣсяцемъ», використовується гравюра «Вінець літу», доповнена ще й рядом алегоричних інтерпретацій символіки вінця.

Автор гравюри, який доповнив рамку із «Вінця Христового», нам не відомий.⁶ В Апостолі 1695 р. використано ксилографії, виконані майстрами Іллею, Феодором А., «ТТ», «ТП», «ВЛ», але, ймовірно, її міг виготовити автор титульного аркуша – Іван Реклинський.

Овальна вставка, прикрашена по краю рослинним орнаментом, утворює центральний вінець композиції. Вона продовжує і доповнює тему замкнутого в коло вінця або корони, які відомі з глибокої давнини як знак завершеності, повноти й досконалості космосу. Також її обрамлюють написи – зі зовнішнього боку орнаментальної смуги: «Твой есть днь и твоя есть ночь. Ты совершилъ еси зарю и солнце, ты сотворилъ еси вса предѣлы земля, лѣто и весну, Ты сотворилъ еси л. Ѡа(л): ѡгъ» (Пс. 73: 16–17), й з внутрішнього: «Буди вѣренъ до смѣрти, и дамъ ти вѣнецъ живота. Апо(к). г(л). вѣ» (Откр. 2: 10), «Держи еже имаша да никто же прїиметь вѣнецъ твой. Апо(к). г(л). гѣ» (Откр. 3: 11). Отже, ця композиція символізує вінець природних циклів, днів і ночей, що чергуються, пір року, які символізують життя людини від народження до смерті та життя вічного. Цей мотив перегукується з одною з проповідей Антонія Радивилівського на Воскресіння Христа, в якій він говорить про смерть як про час Осені і Зими, а Воскресіння Христа порівнює з Весною: «Часу Осен(и) и зимы, все сѧ на свѣтѣ здае(т) быт(и) застарѣлое, и якобы умерлое, древа, цвѣты, трава, селіе: прїйде(т) весна, ажь свѣт(ъ) сѧ починает(ъ) Ѡновлати, з(ъ)

Рис. 3 Апостол. Київ, 1695 р. (фрагмент)

смутна(г)[о] стае(т)са весолымъ, з[ъ] шпетнаго пїенкным(ъ), и приѡздоблены(м), з(ъ) нагого розными цвѣты, селіем(ъ) и дресесы приѡдѣтымъ, з(ъ) оубогого стае(т)са велце богатымъ» (Антоній Радивилівський. Огородокъ Марїи Бѣцы. Розмаитыми цвѣтами словесъ на праздники Г(с)дс, бѣгородичны и пр(ч) Сѣхъ. Київ, 1676, арк. 20).

У центрі композиції ряд вінців утворюють сонце, символи пір року і дванадцяти місяців. Вони утворюють один великий вінець/круг, увінчаний царською короною (вінцем слави Христа), а внизу до нього підвішено терновий вінець, усередині якого – чотирикочинний хрест із написами «терпѣніе болное» і монограмою «ИИС». Ці символи графічно

доповнюють зміст гравюри, задуманий Антонієм Радивиловським, який пояснюється у вербальній частині візуально-поетичної композиції із «Вінця Христового». Всі цикли-вінці розташовано в полі, яке підписане «лествица кєснаа», що символізує повторюваність часових циклів і одвічне відродження природи.

Світ вишній, небесний, представлено тут сонцем, зорями і півмісяцями. Центральним системотворчим є антропоморфне сонце з двома руками, що благословляють двоперстним знаменням, навколо нього напис: «Пр(д)ниці просвѣтатсѧ яко сѣнце въ цр(с)твѣи о(т)ца и(х). М(ѣ)нѣ» (Мф. 13: 43). Сонце символізує річний цикл, від нього залежить зміна пір року, які представлені тут символами: колосками пшениці, гілкою дерева без листків, букетом квітів, гронами винограду і інших плодів (яблуками?). Зі зовнішнього боку часового кола розміщені написи, які відповідають трьом місяцям, з яких складається кожна пора року: «лѣто», «зима», «весна», «осѣнь». Треба зазначити, що в гравюрі допущено помилку, внаслідок чого «осінь» помінялася місцем із «літом». Напис «лѣто» відповідає осіннім місяцям («септемврѣй», «октоврѣй», «ноемврѣй») і символу літа, жнив – колоскам пшениці, а напис «осѣ(н)» опинився біля літніх місяців («іюнь», «іюль», «августъ») і відповідає символу осені – плодам.

Також сонце символізує добовий цикл. Стрілка сонця-циферблату (таке ж зображення циферблату-сонця з вертикальною стрілкою знаходиться на планах ближніх і дальніх печер у Києво-Печерському Патерику 1661 р.) вказує на ранок, а її протилежний кінець показує вечір. Водночас стрілка вказує і на вересень як початок року. Назви дванадцяти місяців розташовано в півмісяцях. В українській мові слово «місяць» означає частину року і небесне світило, позначалося / позначається одним словом «мѣсяць», розташування назв місяців у півмісяцях поєднано етимоло-

гічно й хронологічно. Поєднання тут символіки сонця і місяця прочитується так само, як традиційне для християнської культури розуміння символів Христа і Богородиці. Таке тлумачення зводиться до канонічних текстів, де Христос називається «Сонцем слави» або «Сонцем праведним», а Богородиця асоціюється з апокаліптичним образом «жони, убраної в сонце; під ногами її місяць, і на главі її вінець із дванадцяти зір» (Откр. 12: 1).⁷ Місячна символіка Богородиці й солярна Христа була популярна в українських барочних вербальних і візуальних текстах, часто зустрічається в гравюрах київських видань. Усередині кожного півмісяця розташована зоря. Зорі символізують, з одного боку, разом із півмісяцем нічні небесні світила, з іншого – утворюють тріумфальний зоряний вінець царя небесного – переможця смерті. Також дванадцять зір утворюють вінець Богородиці, з яким вона часто зображувалась і на гравюрах, і на іконах епохи бароко.

До образів сонця, місяця і зір звертається Антоній Радивиловський в одній із проповідей на Воскресіння Христа, коли порівнює Воскресіння з весною, а воскреслих із мертвих праведників із джерелами світла – небесними світилами: «Прийдеť Весна Вѣскрєсенїа общаго, ажъ повстануть честны, такую на себѣ ясность свѣтлости маючїи якую маєть Сѣнце, Мѣць, звѣзды» (Антоній Радивиловський. Огородокъ Марїи Бѣцы, арк. 20).

Отже, була створена алегорична композиція, яка поєднує чергування різних часових циклів: добове чергування дня і ночі, вечора і ранку, цикли дванадцяти місяців і чотирьох пір року, які складають річне коло. Саме таке розуміння річного кола пов'язувалося з церковним роком, тому аналогічні гравюри стали використовувати для ілюстрації Місяцеслова. Однак у наступних перевиданнях Апостола в типографії Києво-Печерської лаври, які, як і видання 1695 р., містили місяцеслов, ця гравюра більше не використовувалась.

Рис. 4 Ірмологій. Київ, 1698 р.

У 1698 р. в типографії Києво-Печерської лаври був виданий Ірмологій («Ірмолой сирѣч Осмогласник»), який включав місяцеслов. На арк. 98 зв. перед місяцесловом розміщена гравюра з символікою часу. Гравюра не підписана, а оскільки у виданні було 48 ксилографій, віддрукованих з 44 дощок різних майстрів (Іллі, Феодора, «Ф»), встановити її авторство неможливо. Під гравюрою є підпис: «Бл҃гословиши Вѣнецъ Лѣту Бл҃гости твоѣа. Ѹа(л): 34» (Пс. 64: 12). Ця ж гравюра була використана в київському Молитвослові 1707 р. (арк. 325 зв.), також перед місяцесловом. Відмінність була у підписі: «Бл҃(о)виши

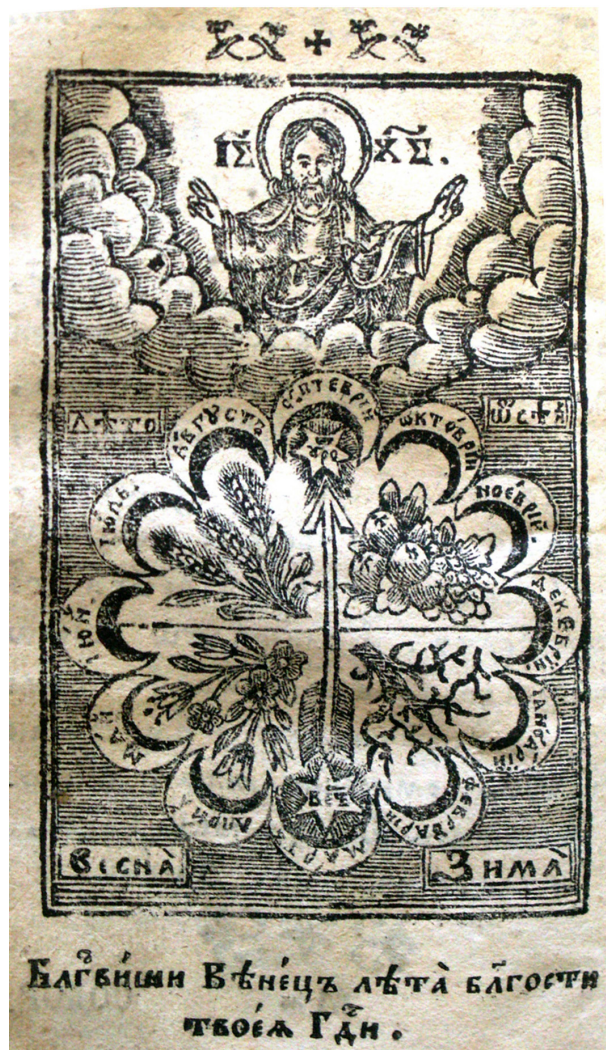

Рис. 5 Молитвослов. Київ, 1707 р.

Вѣнецъ лѣта бл҃гости твоѣа Г(о)ди», який взятий не з Псалтиря, а зі святкової стихирі індикту церковного новоліття.

Ксилографія складається з двох рівнів, які можна розглядати як вищий, божественний, і природний, або земний рівень буття. Мир вишній відділено хмарами. За хмарами розміщене зображення Ісуса Христа з руками, який благословляє двоперстним знаменням. Слід зазначити, що руки, які благословляють, на гравюрі з Апостола 1695 р. мало антропоморфне сонце. Тут ця важлива деталь ніби винесена за межі власне часових кіл-циклів. Нижня частина гравюри представлена розет-

кою з дванадцятьма пелюстками, яку можна інтерпретувати з одного боку як символ сонця, а з іншого – як символ річного кола. Річне коло представлено трьома часовими циклами: добовим, місячним і сезонним. Пелюстки розетки символізують дванадцять місяців – кожна пелюстка підписана відповідною назвою місяця, причому підписи розміщено в півмісяцях, якими закінчуються пелюстки. Сама розетка розділена на чотири частини, які символізують пори року: осінь, зиму, весну, літо, – відповідні підписи розташовані зі зовнішнього боку розетки. В середині кожної четвертини розміщене зображення рослин, які символізують кожний з чотирьох періодів річного циклу: для осені – це плоди (яблука, виноград), для зими – (дерево без листя), для весни – квіти (первоцвіт, тюльпани, незабудки), для літа – колоски пшениці. Вертикально розетку розділяє стріла. Наконечник її вказує на зорю, в якій написано: «ранок», а другий кінець – на зорю з написом «вечір». Ця стріла символізує, з одного боку, часову стрілку, яка вказує на початок дня (початок добового рахунку часу співвідноситься зі сходом сонця, тобто з настанням ранку), і розетка в цьому разі постає в якості циферблату, з іншого боку, стріла вказує в річному чергуванні місяців на початок нового року (літа) – вересень, причому тут мається на увазі початок церковного року або початок індікту.

Обидві гравюри з Апостола 1695 р., Ірмологія 1698 р. і Молитвослова 1707 р. стали джерелами для створення ксилографії, яка була використана в київських виданнях Молитвословів 1721 р. (арк. 371 зв.), 1731 р. (арк. 377 зв.) і 1737 (арк. 377 зв.). Саму композицію гравюри замкнено в овальну рамку, як і в ксилографії з Апостола 1695 р. Так само, як і в гравюрі з Ірмологія 1698 р., простір розділено на два рівні, два світи. У відокремленому хмарами вишньому світі розміщене зображення Ісуса Христа, за своєю іконографією ідентичне до того, що використане в гравюрі

Рис. 6 Молитвослов. Київ, 1721 р.

з Ірмологія 1698 р. Єдина відмінність є в написі. Якщо в Молитвословах 1721, 1731, 1737 рр. використано кириличні букви «ІС ХС», то в Ірмології 1698 р. і Молитвослові 1707 р. – грецькі: «ΙΣ ΧΣ». У просторі між вишнім і нижнім світами ми бачимо двох шестикрилих херувимів. На внутрішньому боці овальної рамки, обрамлюючи світ долішній, розташований напис, використаний у гравюрі з Апостола 1695 р.: «Твои єсть днь и твоа єсть ношъ. Ты совершилъ еси зарю и солнце, Ты сотворилъ еси вса предѣлы земла, лѣто и весну, Ты сотворылъ еси л. Ѹа(л): ѿг» (Пс. 73: 16–17).

Саме часове коло в гравюрі з Місяцесловів 1721, 1731 і 1737 рр. практично повністю повторює зображення на гравюрі з Апостола

Рис. 7 Молитвослов. Київ, 1731 р.

Рис. 8 Молитвослов. Київ, 1737 р.

1695 р. У центрі – антропоморфне сонце з благословляючими двоперстним знаменням руками (відмінність лише у відсутності напису). Друге коло утворює символічне зображення чотирьох пір року, які повністю повторюють зображення з гравюри в Апостолі 1695 р., невеликі відмінності можна помітити лише в зображенні весняного букета, в якому відрізняються зображення самих квітів. Важливо зазначити, що в цій гравюрі повторено помилку, допущену в зображенні з Апостола 1695 р. – літо і осінь «помінялися» місяцями. Напис «лѣто» і пшеничні колоски розміщено під осінніми місяцями, а напис «осѣнь» і плоди – під літніми. В третьому колі розміщено дванадцять півмісяців, в яких вписані назви

місяців і дванадцять зір. Відмінність полягає в тому, що в дві зорі не вписано назви частин добового поділу часу. Збережена вертикальна стріла, таким чином, тут вказує тільки на початок церковного року – на вересень. Тому можна сказати, що в цій гравюрі зображена символіка річного часу, тлумаченого як чергування циклів з чотирьох пір року і дванадцяти місяців. Можливо, гравер, який ретельно копіював більш раннє зображення, передаючи його помилки, виключає таку важливу деталь спеціально. Слід зазначити, що в наступних гравюрах зображення часового кола добовий час до нього не включався.

Знайомим із київськими гравюрами, безумовно, був автор ксилографії зі зобра-

женням кола часу з львівського видання Полуустава (Полуустав. Львів: Тип. Братства, 1740. арк. 366 зв.). Ім'я гравера, як і в попередніх випадках – невідоме. Як і в розглянутих вище виданнях, ксилографія передує тексту місяцеслова.

Гравюра складається з двох смислових частин, розділених лентою з написом: «Бл(а)-г(о)виши вѣнецъ лѣта Бл҃гости твоеѧ. Ѹа(л): 64» (Пс. 64: 12). Ленту з двох боків тримають херувими. На хмарі сидить Бог Отець, який благословляє правою рукою, в лівій тримає державу. У київських гравюрах у цій частині ми бачили зображення Ісуса Христа.

Коло часу складається з двох частин. У центральній – розміщено антропоморфне зображення сонця. Навколо сонця в дванадцятьох півмісяцях – назви місяців року, а всередині кожного півмісяця – знаки зодіаку, які відповідають кожному місяцю. Це часове коло символізує виключно річний цикл. Знаки зодіаку відповідають річному руху сонця. Характерно, що тут немає вказівки на початок року, початок відліку часу, що відповідає ідеї безконечності циклічного часового обороту. Зі зовнішнього боку кола розміщено алегоричні зображення чотирьох пір року. Вони не структуровані в колі часу, але ніби доповнюють його. Символи переважно знайомі нам за київськими гравюрами. Зима – гілка дерева без листя, весна – квітка, яка розквітає, літо – колоски пшениці. Оригінальним можна назвати зображення осінніх плодів. На відміну від більш ранніх київських символічних зображень осені у вигляді фруктів (виноград, яблука), тут як плоди зображено зрілі голівки маку.

Уперше в символічному зображенні кола часу з'являється зображення знаків зодіаку і зникає вказівка на точку відліку в коловому обороті часових циклів.

Доповненою новими образами і символами постає гравюра з київського видання Молитвослова 1742 р. (арк. 377 зв.). Тут зро-

Рис. 9 Полуустав. Львів, 1740 р.

блено спробу поєднати всі символи, які траплялися в гравюрах цього типу в київських і львівських виданнях. Поділ на два світи тут подається по-новому. Ніби розімкнутий овал, в який була включена символіка кола часу в гравюрі з Апостола 1695 р., утворює в нижній частині ксилографії коло часів, а у верхній – дугу, які обрамлюють написи. Над дугою, яка утворює небосхил, розміщено цитату з 73 Псалма: «Твой есть день, и твоя есть ночь», а її продовження читаємо вздовж кола часів: «Ты совершил еси зарю и солнце. Ты сотворил еси вса предѣлы земли, жатву и весну ты создал еси ѧ. Ѹа(л): 64» (Пс. 73: 16–17). За хмарами розміщене характерне для київ-

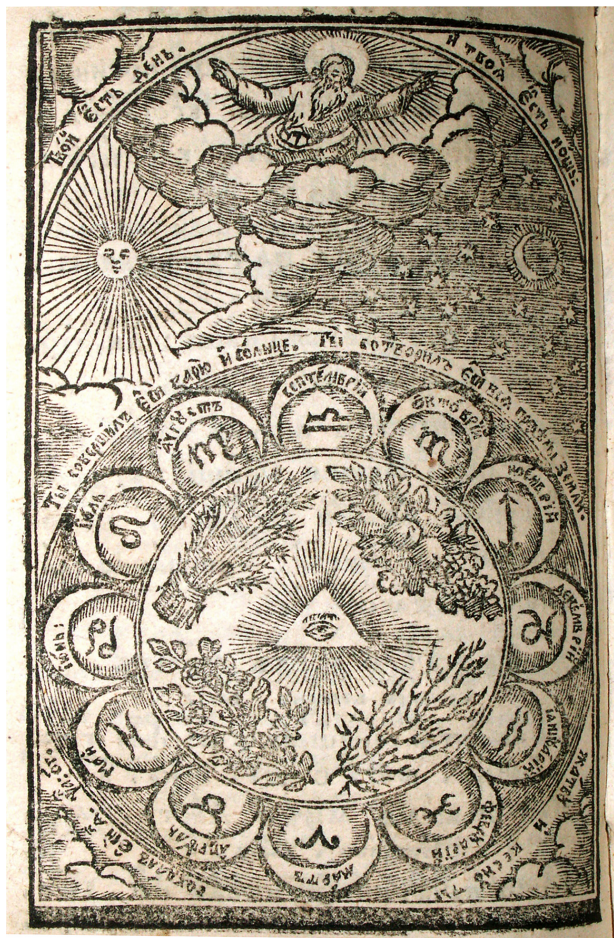

Рис. 10 Молитвослов. Київ, 1742 р.

ських гравюр цього типу зображення Ісуса Христа, який благословляє двоперстним знаменням руками. Під хмарами – антропоморфне сонце з одного боку і місяць із зорями – з іншого. Чергування дня і ночі автор гравюри виносить за межі часового кола.

Змінено також і зображення кола часів. Уперше в центрі немає зображення сонця; воно винесене за його межі, утворюючи третій символічний ряд гравюри. Центр кола в розгляданій гравюрі символізує центр світобудови, представлений символами Трійці – трикутником і Бога Отця – Оком Божим у промінні слави. Таким чином, верхній і нижній рівні гравюри поєднуються ідеєю Трійці, представленою з одного боку у вигляді Ісуса Христа, з іншого – Бога Отця (образ якого

Рис. 11 Молитвослов. Чернівці, 1747 р.

був представлений у львівській гравюрі з Полуустава 1740 р.).

Оточують символічне зображення Трійці й Бога Отця алегорії чотирьох пір року: осінь – плоди (яблука, груші, виноград), зими – гілка без листя, весни – розквітла квітка, літа – сніп пшениці. Наступний рівень утворюють дванадцять місяців, назви яких вписано в півмісяці, всередині яких зображені символи дванадцяти знаків зодіаку.

Автор цієї гравюри творчо переосмислив і представив усі образи часу, які використовувалися в гравюрах цього типу раніше. Добовий час утворює тут самостійний ряд, а в колі часів представлено три часові періоди, пов'язані з річними циклами: зміна пір року, дванадцять місяців і проходження сонця че-

рез дванадцять зодіакальних сузір'їв.

Ще одна гравюра з символічним зображенням кола часу міститься в чернігівському виданні Молитвослова 1747 р. (Молитвослов. Чернігів: Тип. Троїцько-Ільїнського м-ря, 1747, арк. 379 зв.). Автор цієї гравюри, як і всіх розглянутих вище, – невідомий. Ксилографія являє собою практично копію гравюри, використану в київських виданнях Молитвословів 1721, 1731 і 1737 рр. У верхньому, небесному, рівні зображений Ісус Христос з благословляючими двоперстним знаменням руками, і кириличними буквами зроблена монограма «ІС ХС». На відміну від київського варіанту, в чернігівській гравюрі немає зображень херувимів.

Якщо в київській гравюрі використовується одна цитата з 73 Псалма, то в чернігівській по краю кола часів розміщено дві цитати із 64 і 73 Псалмів: «Ты блг(о)виши вѣнец лѣта блг(о)ти твоєа. Ѡа(л) ѓд» (Пс. 64: 12) і «Тво(й) естъ днь и твоа ест нош. Ты совершил еси зарю и слнце. Ты сотворилъ еси вса предѣлы земла, лѣто и весну, ты со(т)вори(л) еси л. Ѡа(л): оѣ» (Пс. 73: 16–17). Посередині кола – зображення антропоморфного сонця з благословляючими двоперстним знаменням руками, оточеного алегоричними зображеннями чотирьох пір року: плоди – осінь, гілка без листя – зима, гілка з листям – весна, колоски пшениці – літо. Привертає увагу оригінальне зображення весни, яку символізують не квіти, а гілка з листям. Назви дванадцяти місяців вписано в півмісяці, всередині яких розміщені зорі. Є також вертикальна стрілка, яка вказує на вересень – початок року, проте добовий час тут не представлений.

Цікаво, що такий самий образ кола часів ми зустрічаємо в творі «Кільце. Дружня розмова про душевний світ» Григорія Скорододи: «Небо, луна, сонце, звѣзды, вечер, утро, облак, дуга, рай, птицы, звѣри, челоуѣк и прочая. Все сіе суть образы высоты, небесной премудрости, показанной Моисею

на горѣ; все сіе и вся тварь естъ стень, образующая вѣчность... Солнце в явлении пожигающее горы... Луна всем... мѣсяц по имени своему естъ... Доброта небесе, слава звѣзд... Виждь дугу и благослови сотворшаго ю, зѣло прекрасна сіяніем своим. Всю сію неба и земли тварь сотворил вышній в том, да прообразует она горнѣе начало власти божіей, силу слова его и славу присносущнаго духа его.»⁸

Тип гравюри, який використовувався при виданні місяцесловів у кінці XVII – першій половині XVIII ст., дає нам змогу говорити про поширене уявлення моделі часу в цей період. З одного боку воно зумовлене середньовічним уявленням про час, який походить від Бога: «Сущий... перевищує сутності з усього буття, є сутнісною Причиною, Творцем сущого, існування, іпостасі, сутності, природи; початком і мірою віків, буттєвість часів і вічність буття; час того, хто виникає, буття тих, хто яким-небудь чином існує, народження для тих, хто яким-небудь чином народжується. Від Сущого і вічність, і сутність, і суще...».⁹ З іншого – в контексті естетики бароко – зображає модель церковного року, яка включає різні періоди. Центром колової моделі часу на всіх гравюрах є сонце і сонячний рік, що повинно би підкреслити зв'язок місяцесловів саме з сонячним церковним роком, який починається з вересня місяця.

Переклад з російської Ярини Петрук, редагування Галини Насенко. Цитати подані за періоджерелами.¹⁰

⁸Від упорядника. Перша публікація статті: Шустова Ю. Символика времени в кириллических изданиях конца XVII – первой половины XVIII вв.: гравюры «круга времён» в месяцесловах // Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании : Материалы XXV Междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2013 г.: В 2 ч. / редкол.: Ю. Шустова (отв. ред.) и др. – М., 2013. Ч. I. – С. 165–176.

⁹Звездина Ю. Тема времени и образы апостолов в куль-

туре XVII века // *Искусство христианского мира: сб. статей.* – М., 2000. Вып. 4. – С. 285–295; Звездина Ю. Зодиак в изданиях Киево-Печерской Лавры второй половины XVII века // *LX Научные чтения памяти И.П. Болотцевой.* – Ярославль, 2005. – С. 110–122; Шустова Ю. Восприятие символики знаков зодиака в книжности Московского государства второй половины XVII в. // *Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания.* – М., 2009. – С. 56–81; Шустова Ю. Интерпретация символики Зодиака в эпоху царя Алексея Михайловича // *Коломенское: Материалы и исследования.* – М., 2009. Вып. 12. – С. 109–124; Шустова Ю. Символика часов и иконография евангелистов в гравюрах Евстафия Завадовского из Львовского Евангелия 1690 г. // *Труды государственного музея истории религии.* Вып. 9. – СПб., 2009. – С. 15–23; Киселева М. Книжная проповедь и Церковный календарь: заключительная проповедь «Обеда душевного» Симеона Полоцкого // *Календарно-хронологическая культура и проблемы ее изучения: к 870-летию «Учения» Кирика Новгородца: материалы науч. конф.* – М., 2006. – С. 117–118; Киселева М. Интеллектуальный выбор России второй половины XVII – начала XVIII века: от древнерусской книжности к европейской учености. – М., 2011. – С. 152–164.

³Зображення опубл.: *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР.* – Вып. II. Т. 1:

Киевские издания 2-й половины XVII в. – М., 1981. – № 1686.

⁴Звездина Ю. Тема времени и образы апостолов в культуре XVII в. // *Искусство христианского мира: Сборник статей.* – М., 2000. Вып. 4. – С. 285–294; Чубинская В. Икона «Распятие с апостольскими страданиями» 1697–1699 годов: Символично-аллегорический замысел в контексте исторических событий // *Петр Великий – реформатор России.* – М., 2001. – С. 144–159.

⁵Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры: *Ист. очерк. (1606–1616–1916 гг.).* – Киев, 1916. Т. 1. – С. 390, 394–396.

⁶Зображення опубл.: *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.* – Вып. II. Т. 1. – № 1622.

⁷Успенский Б. Крест и круг: Из истории христианской символики. – М., 2006. – С. 232.

⁸Григорій Сковорода. Повне зібрання творів: У 2-х т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 357–410.

⁹Дионисий Ареопagit. О божественных именах. О мистическом богословии. – СПб., 1994. – С. 195–197. Від упорядника. Переклад українською з грецької Богдана Завідняка (Український Католицький Університет, Львів).

¹⁰Від упорядника. Деякі ілюстрації, подані автором до цієї статті, є унікальними. Справа в тому, що або видань, в яких вони розміщені, немає в збірках України, або гравюр немає у примірниках, які зберігаються в Києві.